

ՀՏԴ՝ 93/94 (093)

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-75

ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆՆԻՐՆԵՐԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ»,  
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԵՎ «ԺՈՂՈՎՈՐՊԻ ԴԱՅՆԸ. ԺԱՄԱՆԱԿ»  
ՕՐԱԹԵՐԹԵՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ<sup>1</sup>

*Մարիամ Վ. Հովսեփյան*

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

**Ամփոփում**

**Նախաբան.** «Ճակատամարտ», «Վերջին լուր» և «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթերն անդրադարձել են հայ որբերի հիմնախնդիրներին: Այդ պարբերականները հրատարակվել են XX դ. առաջին կեսին Կ. Պոլսում: Լրագրողների ուշադրության կենտրոնում են եղել գաղթականների և ծնողագուրկ երեխաների կարիքները: Դրանց թվում էին կացարանի և կենցաղային անհրաժեշտության պարագաների, հագուստի և ուտելիքի բացակայությունը, առողջական խնդիրները: *Մեթոդներ և նյութեր.* Հոդվածը գրվել է պատմահամեմատական վերլուծության մեթոդով: *Վերլուծություն.* Վերլուծության ընթացքում հաշվի են առնվել առկա գիտական գրականությունը, ժամանակակիցների հուշերը և մամուլի նյութերը: *Արդյունքներ.* Այս թեմայով մեզանում առաջին անգամ է կատարվում ամբողջական և ամփոփ ուսումնասիրություն: Եզրահանգումները կարևոր են հատկապես այս առումով: Հոդվածում առկա է աղբյուրագիտական բավականաչափ նյութ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ որբերի վիճակի, խնդիրների և նրանց համար կատարված աշխատանքի մասին: Այդ փաստագրական տեղեկությունները վերցված են մասնավորապես ժամանակի մամուլի հրապարակումներից: **Բանալի բառեր՝** որբեր, գաղթականներ, որբանոցների հիմնախնդիրներ, «Ճակատամարտ» օրաթերթ, «Վերջին լուր» օրաթերթ, «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթ, ռեպորտաժներ որբանոցներից:

<sup>1</sup> Հոդվածը՝ որպես զեկուցում, ներկայացվել է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կազմակերպած «Ալեքսանդրապոլ. գթասրտության քաղաք» միջազգային գիտաժողովին (19 մայիսի, 2023, Գյումրի):

Ինչպես հղել՝ Հովսեփյան Մ. Հայ որբերի հիմնախնդիրների անդրադարձը «Վերջին լուր», «Ճակատամարտ» և «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթերի էջերում // ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 2 (26): 75-85 էջեր: DOI:

**THE REFERENCE TO THE PROBLEMS OF ARMENIAN ORPHANS  
IN THE PAGES OF "VERJIN LUR", "CHAKATAMART" AND  
"ZHOGHOVURDI DZAYNY. ZHAMANAK" DAILIES**

**Mariam V. Hovsepyan**

Institute of History of NAS, Yerevan, RA

**Abstract**

**Introduction:** "Chakatamart", "Verjin Lur" and "Zhoghovurdi dzayny: Zhamanak" dailies addressed the problems of Armenian orphans. Those periodicals were published in Constantinople in the first half of the 20th century. The needs of migrants and orphaned children were in the center of attention of journalists. Among them were the lack of shelter and household items, clothing and food, health problems. **Methods and materials:** Historical and comparative method was implemented. **Analysis:** The analysis covered the available scientific literature, memoirs of contemporaries and press materials. **Results:** For the first time in Armenia, a comprehensive study on this topic is being conducted. Conclusions are important especially in this regard. This article provides ample documentary and scientific evidence regarding the plight of Armenian orphans during the Armenian Genocide, including their challenges and the efforts made on their behalf. This documentary information is taken from press publications of that time.

**Key words:** orphans, migrants, problems of orphanages, "Chakatamart" daily newspaper, "Verjin Lur" daily newspaper, "Zhoghovurdi Dzayny:Zhamanak" daily newspaper, reports from orphanages.

**Citation:** Hovsepyan M. *The Reference to the Problems of Armenian Orphans in the Pages of "Verjin lur", "Chakatamart" and "Zhoghovurdi dzayny. Zhamanak" dailies.* // "Scientific works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2023. V. 2 (26). pp. 75-85. DOI:

**ОТРАЖЕНИЕ К ПРОБЛЕМАМ АРМЯНСКИХ СИРОТ НА  
СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ "ВЕРДЖИН ЛУР", "ЧАКАТАМАРТ"  
И "ЖОГОВУРДИ ДЗАЙН: ЖАМАНАК"**

**Мариам В. Овсепян**

Институт истории НАН, РА, Армения

**Аннотация**

**Введение:** Ежедневные газеты "Чакатамарт", "Верджин лур" и "Жоговурды дзайн: Жаманак" обращались к проблемам армянских сирот. Эти периодические издания опубликовались в Константинополе в первой половине XX века. Нужды мигрантов и детей-сирот оказались в центре внимания журналистов. Среди них отсутствие крова и предметов быта,

одежды и продуктов питания, проблемы со здоровьем. *Методы и материалы:* Статья написана с использованием метода историко-сравнительного анализа. *Анализ:* При анализе учитывалась имеющаяся научная литература, воспоминания современников и материалы прессы. *Результаты:* В Армении впервые на эту тему проводится комплексное и всестороннее исследование. Выводы особенно важны в этом отношении. В статье достаточно документально-научного материала о положении армянских сирот во время Геноцида армян, их проблемах и проделанной для них работе. Эти документальные сведения взяты из публикаций прессы того времени.

**Ключевые слова:** *дети-сироты, мигранты, проблемы детских домов, ежедневная газета "Чакатамарт", ежедневная газета "Верджин лур", ежедневная газета "Жоговурды дзайн: Жаманак", репортажи из детских домов.*

**Как цитировать:** Овсепян М. *Отражение к проблемам армянских сирот на страницах газет "Верджин лур", "Чакатамарт" и "Жоговурды дзайн: Жаманак" // "Научные труды" ИЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 2 (26). сс. 75-85. DOI:*

**ՆԱԽԱԲԱՆ.** Հայոց ցեղասպանության տարիներին այն վերապրողների ուշադրության կենտրոնում առաջնահերթ են եղել ծնողազուրկ դարձած մանուկների և դեռահաս որբերի խնդիրները: Դրանցով հիմնականում զբաղվել են դեռևս մնացած ազգային կառույցները, որոնք առավելապես կենտրոնացած էին Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում: Մուղրուսի զինադադարից հետո Կ. Պոլսում հրատարակվող հայկական պարբերականները մշտապես անդրադարձել են հայ որբերի փրկության, նրանց ապրելակերպի, հայեցի դաստիարակության և ազգային դիմագծի պահպանման խնդիրներին: Այս քննության շրջանակներում փորձ կարվի ներկայացնելու 1918-1923 թվականների կտրվածքով առավել բարձր վարկանիշ ունեցած ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի «Ազատամարտ» պաշտոնաթերթի իրավահաջորդ, բայց ստեղծված հանգամանքների բերումով արդեն ոչ այդ կուսակցության խոսափող «Ճակատամարտ», ռամկավարների ոչ պաշտոնական մամուլի օրգան «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» և չեզոք «Վերջին լուր» օրաթերթերի դիրքորոշումներն ու մոտեցումները հիշյալ հարցերի վերաբերյալ: Որբախնամ աշխատանքներին դրանք անդրադարձել են գրեթե բոլոր համարներում, բայց առավել ակտիվ են եղել քննարկումներն այդ թեմայի շուրջ 1921-1922 թվականներին: 1922 թվականին անգամ ռեպորտաժների շարքեր են տպագրվել Կ. Պոլսում և նրա շրջակայքում գտնվող հայկական որբանոցներից, որոնցում պատկերացում են տվել զինադադարից հետո որբանոցներում կատարված-չկատարվածի և որբերի առջև ծառացած խնդիրների մասին: Առաջին երկու պարբերականները արտահայտել են կուսակցական մոտեցումներ այդ հիմնահարցերի վերաբերյալ, իսկ երրորդ օրաթերթն ավելի ազատ էր իր դիրքորոշումներում և արտացոլում էր հասարակության բոլոր շերտերի կարծիքներն ու տեսակետները:

**Արևմտահայ հատվածներում գործող որբանոցների առջև ծառացած խնդիրները՝ պոլսահայ թերթերի ուշադրության կենտրոնում**

«Ճակատամարտ» օրաթերթը ոչ միայն պաշտպանել է տարագրյալ հայերի շահերն ու իրավունքները, այլև պատկերացում է տվել նրանց կյանքի և կենցաղի մասին՝ առավելապես կենտրոնանալով Կ. Պոլսում և դրա շրջակայքում հիմնված մանկատների

խնդիրների լուսաբանման վրա: Նպատակը հանրության ջանքերի համախմբումն էր՝ դրանց լուծման ուղղությամբ համատեղ ծրագրեր կազմելու և իրականացնելու առումով: 1922թ. մի խումբ լրագրողների կողմից պատրաստվող՝ որբանոցներից բերված ռեպորտաժների շարքն ամփոփված էր «Ինչպե՞ս կապրին մեր որբերը» խորագրի ներքո:

«Ճակատամարտի» ռեպորտաժներից մեկում ներկայացվում էր Գուլելիի հայկական որբանոցի վիճակը [5, N 963]: Այստեղ ապրում էին 930 հայ որբ երեխա և 25 ուսուցիչ [5, N 963]: Որբանոցին հատկացրել էին Գուլելիի նախկին զինվորական վարժարանի շենքը: «Ի՛նչ տխուր է պատկերը, կարելի չէ առանց վրդովումի և կսկիծի դիտել այդ բազմութիւնը, որ կատարեալ թշուառութեան պատկեր մը կը ներկայացնէ», - գրում էր թերթի լրագրողը [5, N 963]: Նրա խոսքերով՝ որբերը դեղնած դեմքեր ունեին, բայց դա ոչ թե ցրտից էր, այլ «զգալի էր, որ անոնք կը ծիւրին» [5, N 963]: Շատերը կմախքացած էին: Որբանոցի ընդհանուր մթնոլորտը թղթակցին մեկ անգամ ևս համոզել էր, որ պետական և ազգային մարմիններն աչքաթող էին արել հայ որբուկներին: Լրագրողը սրտի ցավով նկատում էր. «Տղոց վերմակները չուրեր են, որոնք կը գործածուին ախոռները՝ ձիերը ծածկելու համար: Անկողիները խոտեր են, բայց փտած են թէ՛ վրայի չուրը և թէ՛ ներսի խոտը»: Անկողիների մեջ ոջիլն էր վխտում: Այս որբանոցում սնունդը չափավոր էր, սակայն՝ անորակ և անբավարար քանակով. «Տղաքը երբեմն անօթի կը մնան, բացարձակ իմաստով, և կերակուր չեն ուտեր, որովհետեւ ուտուելիք բան չըլլար» [5, N 963], - կարդում ենք ռեպորտաժում:

Ռեպորտաժ կար Էսայան կամ Բերայի որբանոցից [5, N 980]: Այստեղ բնակվող 90 որբերի կենսապայմանները համեմատաբար տանելի էին: Երեխաները բոլորն էլ առողջ էին, կայտառ ու աշխույժ, կոկիկ, մաքուր և կրում էին նոր հագուստներ [5, N 980]:

Գատըգյուղի ազգային որբանոցը Կ.Պոլսում բացված հայկական որբանոցների մեջ ամենաբարվոք վիճակում էր գտնվում [5, N 1001]: Դա պայմանավորված էր այդ թաղի հայության բարեկեցիկ վիճակով: Այդտեղ հավաքված էին միայն տղա որբեր: 6-17 տարեկան այդ 106 որբերն իրենց կրթությունը ստանում էին Արամյան վարժարանում: 2 որբի 1 դասագիրք էր հատկացվում: Կայտառ ու կարմրաթուշ էին որբերը. «Բոլորի երեսին գոհունակութեան ժպիտ մը կը ցոլայ: Երջանիկ կը թուին և իրաւունք ալ ունին, որովհետեւ որբանոցը օժտուած է երախաներուն պահանջները գոհացնող բոլոր յարմարութիւններով» [5, N 1001]:

«Վերջին լուր» օրաթերթի առաջին էջերում էին տեղ գտնում որբերին վերաբերող հոդվածները և հարցազրույցները: Պարբերականն անդրադառնում էր արևելահայ և արևմտահայ հատվածներում տարբեր դժվարություններ հաղթահարելու գնով գոյատևող ծնողազուրկ դարձած հայ մանուկների տարաբնույթ խնդիրներին: 1922 թվականին լրագրող Միքայել Շամտանջյանը ««Վերջին լուր»-ի պտույտը ազգային հաստատությանց մեջ» և «Ինչպես կգործենք մենք» խորագրերով ռեպորտաժների երկու շարք էր սկսել այդ թեմայով: Դրանցում նա օբյեկտիվ պատկերացում էր տվել ազգային պատկան մարմինների կատարած որբախնամ աշխատանքում նկատվող հիմնական թերությունների և որբանոցների բացերի մասին: Այս տեսակետից կարևոր էին Կ. Պոլսի 4

արվարձաններում՝ Խասգյուղում, Պալաթում, Պեշիկթաշում և Սկյուտարում Ազգային խնամատարության կողմից ֆինանսավորվող աղջիկների որբանոցների խնդիրների վերհանմանը նվիրված ռեպորտաժները:

Պեշիկթաշի որբանոցում սնունդը գոհացուցիչ էր, իսկ բժշկական հսկողությունը լրագրողը ձևական էր համարում [6, N 2438]: Թերացումներ էր նկատել նաև որբերի հետ տարվող կրթադաստիարակչական աշխատանքներում. «Ազգային խնամոց յանձնուած որբերը պետք է դաստիարակուին այնպես, ինչպես կը փափաքինք, որ ըլլայ մեր վաղուան սերունդը: Խնամատարութիւնը բնաւ այս պարագան նկատի չառնէր» [6, N 2438]: Շամտանջանը փաստում էր, որ Ազգային խնամատարության կենտրոնը հաշվի չէր առել ամիսներ առաջ այդ որբանոցի խնամակալների կողմից իրեն ներկայացված այն դիմումները, որոնցում ներկայացված էին հաստատության կարիքները. «Արդիւնքը ոչինչէն աւելի բան մը չէ եղած» [6, N 2438]:

Հետաքրքիր տեղեկություններ էր պարունակում Պեշիկթաշի մանկանոցից բերված ռեպորտաժը: Այնտեղ կային թվային տվյալներ 3 տարեկանից փոքր երեխաների արհեստական կերով կերակրմանը և առողջության պահպանմանն առնչվող հարցերի վերաբերյալ: Ցավով էր նշվում, որ մայրական կաթ չուտելու և վատ առողջական վիճակում մանկատուն բերված ընկեցիկ այս երեխաների մեծ մասը մահանում էր [6, N 2420]:

«Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթում նույն ժամանակահատվածում տպագրված ռեպորտաժները, թղթակցություններն ու վերլուծական հոդվածները փաստում էին բազմաթիվ խնդիրների առկայությունը պոլսահայ որբանոցներում: Պարբերականի խմբագրակազմը կարծում էր, որ ժամանակն է դրանք շտկել ու վերացնել [4, N 1069]: «Ասոնց գլխաւորներէն մէկն է որբերու ճերմակեղէնի խնդիրը: Թէ՛ մաքրութեան համար և թէ՛ յառաջիկայ ամառուան մէջ հիւանդութիւնները արգիլելու համար ճերմակեղէններու թիւը աւելցնելու միջոցներուն վրայ կը խորհուի հիմա: Շատ տեղեր որբերը հազիւ մէկ-մէկ ձեռք ճերմակեղէն ունին», - այս մտահոգություններն էին թերթում արձանագրել Ազգային խնամատարության անդամները, երբ այցելել էին Գուլելիի և «Եւտի-գուլէի» որբանոցները [4, N 1069]: Ազգային խնամատարության ելևմտական հանձնաժողովի ներկայացուցիչները հանդես էին եկել հետաքրքիր և ինքնատիպ առաջարկով՝ կոչ անելով գնել «Հայ որբերու ի նպաստ» գրությամբ լուցկիներ, որոնց վաճառքից ստացված եկամուտն ուղղվելու էր որբախնամ ծրագրերի իրագործմանը [4, N 1069]: Նշվում էր, որ այդ լուցկիներն իրենց որակով և մատչելի գնով գրավիչ էին լինելու բոլոր հայերի համար, քանի որ նվիրական նպատակի համար էին վաճառվելու [4, N 1069]:

«Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթը թարմ տվյալներ էր հրապարակում նաև Արևմտյան Հայաստանում և նախկին հայաշատ բնակավայրերում գտնվող հայ տարագիրների և որբերի դրության վերաբերյալ: Հիշատակենք այն կարևոր հարցազրույցը Սամսոնում, Մարգվանում, Սվազում, Կեսարիայում, Թալասում, Կոնիայում, Էնկյուրիում գործող հայկական որբանոցներ այցելած բարեսիրական կազմակերպություններից մեկի ներկայացուցչի հետ, որը ցանկացել էր անանուն մնալ պարբերականի էջերում: Նա «մասնաւոր պաշտօն ունէր քննելու հայ որբանոցներու իսկական կացութիւնը» [4, N 760]: Նրա կարծիքով՝ բոլոր այդ քաղաքների որբանոցներում սպասվածից

ավելի գոհացուցիչ էին եղել որբերի կենսապայմանները, ինչը նա պայմանավորել էր Ամերիկյան նպաստամատույցի ու տեղերում գործող բարեսիրական կազմակերպությունների աշխատանքով [4, N 760]: Հատկապես կարևորել էր հայ կաթոլիկների, լուսավորչականների ու բողոքականների համատեղ որբախնամ ծրագրերը:

«Վերջին լուր», «Ճակատամարտ» և «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթերն անդրադարձել էին նաև որբերին տրվող կրթության որակին ու մակարդակին: Պարբերականները մի կողմից լիովին հասկանում էին, որ ցեղասպանությունից հետո բավական դժվար կամ գրեթե անհնար էր վերականգնել հայկական կրթական համակարգը, բայց մյուս կողմից՝ չէին կարողանում հաշտվել որբերի կրթական գործի բարձիթողի վիճակի հետ:

**Հայաստանի առաջին հանրապետության և Խորհրդային Հայաստանի որբախնամ աշխատանքների անդրադարձը պոլսահայ պարբերականների էջերում**

1918 թ. հուլիսին Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գործում էր 35 որբանոց՝ ավելի քան 2250 որբերով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց՝ ավելի քան 1950 որբերով [1, էջ 14]: Որբանոցների կարիքները հոգում էին մի շարք բարեգործական կազմակերպություններ, ի թիվս որոնց՝ «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն, Կովկասի Հայկական բարեգործական ընկերությունը, Անգլիական բարեգործական ընկերությունը, Ամերկումը և այլ կազմակերպություններ [1, էջ 80]:

Որբերի և ընդհանրապես գաղթականների խնդիրներով զբաղվում էր պետական 4 կառույց: Դրանք էին՝ Հայաստանի Ազգային ժողովի գաղթականության հարցերի մշտական հանձնաժողովը, խնամատարության ու աշխատանքի, ներքին գործերի և հանրային կրթության նախարարությունները [2, էջ 62]: Արդեն 1918 թ. ընդունվել էին մի շարք օրենքներ գաղթականների և որբերի առջև ծառացած կենսական խնդիրները լուծելու նպատակով: Պետությունը փորձում էր սովի, համաճարակների, պատերազմական իրավիճակում հնարավորինս հոգալ գաղթականների և որբերի ներգաղթի, կեցության, խնամքի, աշխատանքով ապահովվածության, կրթության և առողջության պահպանման հարցերը [2, էջ 62]:

1919 թ. ապրիլին Հայաստանի խնամատարության և աշխատանքի նախարարությունը երկրի տարածքում գտնվող որբանոցներում և այլ վայրերում, այդ թվում՝ փողոցներում ապրող որբերի խնամքը հանձնում է Ամերկումին՝ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեին [1, էջեր 4-6]: Ամերկումի խնամքին հանձնված հայ որբերի կրթության և դաստիարակության խնդիրները դրվում են ՀՀ խնամատարության և աշխատանքի նախարարության վրա [1, էջ 80]: 1919 թ. հունիսի 5-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշմամբ Ամերկումին հանձնված որբանոցների սաների կրթության և դաստիարակության գործառույթը դրվում է հանրային կրթության նախարարության վրա [1, էջ 88]:

Հայաստանում սոցիալական պայմանների որոշակի բարելավմանը զուգընթաց՝ կառավարությունը որոշում է Ամերկումի խնամքին հանձնված որբանոցները կամ գոնե դրանց մի մասը վերցնել իր խնամքի տակ, որպեսզի հայ որբերը չենթարկվեին ամերիկյան դաստիարակության և վարք ու բարքի, նաև՝ կրոնագաղափարական ազդեցության

նր: Արդեն 1919 թ. հուլիսին Հայաստանը այդ կազմակերպությունից հետ է վերցնում 25 որբանոց ու մանկական 4 հիվանդանոց [1, էջ 90]: Աշնանը Հայաստանի որբանոցներում (թե՛ պետական, թե՛ Ամերկումի) գտնվող որբերի թիվը 23.110 էր [1, էջ 97]:

«Վերջին լուրը» 1922 թ. ապրիլի 26-ին տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլի մոտ ստեղծվել էր որբերի քաղաք, որտեղ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ընկերության շնորհիվ գործում էին որբանոցներ [6, N 2472]: «Որբերու այդ քաղաքին մեջ, որ աշխարհի ամենէն մեծ որբանոցը կրնայ կոչուիլ, 64 շէնքեր կան, ուր այժմ 5000է աւելի հայ որբեր պատսպարուած են: Ունին 800 բնիկներէ պաշտօնէութիւն մը՝ ուսուցիչ, հիւանդապահ, գրագիր: Բոլոր այս հաստատութեանց ծախքը կը հայթայթէ Ամերիկեան Նիւ Իսթ Բըլիֆը», -կարդում ենք այդ արտատպված թղթակցության մեջ [6, N 2472]: Նշվում էր, որ ամերիկյան հովանավոր այս կազմակերպությունը վերաշինել էր այդտեղ գտնվող մի քանի շէնք, որոնք 20 տարի առաջ կառուցվել էին ռուս զինվորների համար իբրև զորանոցներ, բայց ավերակների էին վերածվել տարիների ընթացքում: Դրանք Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը տրամադրել էր Նպաստամատույցին [6, N 2472]: Արդեն կառուցվել էին որբերի համար դպրոց, արհեստանոց, հիվանդանոց և «6000 հոգիւնց քաղաքի մը համար պէտք եղած բոլոր շինութիւնները» [6, N 2472]:

1922 թ. հուլիսի 27-ի համարում պարբերականը ծավալուն վերլուծական հոդվածով անդրադարձել էր Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց ընկերության (Նիւ Իսթ Բըլիֆի) որբախնամ աշխատանքներին 1921 թվականի դեկտեմբերի 31-ի կտրվածքով [6, N 2472]: Թերթը մեջբերել էր այս կազմակերպության տարեվերջյան տեղեկագրից ընդհանրապես տարբեր ազգերի և մասնավորապես՝ հայ որբերի խնամատարությանը վերաբերող թվային տվյալներ: Դրանց համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի մոտ տեղակայված Նպաստամատույցի որբանոցներում մատնանշված ժամանակահատվածում խնամվում էին 18000 հայ որբեր [6, N 2472]: Ասվում էր, թե այդ հաստատություններից դուրս կային ևս 20000 որբեր, «որոնք ստոյգ մահուան պիտի դատապարտուին, եթէ որբանոցներու մէջ կամ այլուր անկարելի ըլլայ զիրենք պատսպարել» [6, N 2472]: Նըշվում էր, թե որբանոցներում պատսպարված մանուկների մեծ մասն ոչ միայն ծնողագուրկ էին, այլև չէին ճանաչում իրենց ազգականներին, երբևէ չէին շփվել նրանց հետ, «ինչ որ կ'ենթադրէ, թէ որբ մնացած են շատ պզտիկ տարիքէն, և իրենց պարագաները կոտորուած կամ մեռած են, կան տղաք, որոնք իրենց անունն իսկ չեն գիտեր» [6, N 2472]: Նպաստամատույցը փորձում էր գտնել որբերի հարազատներին և նրանց հանձնել որբերի կարիքների հոգատարությունը, եթե նրանք ի վիճակի կլինեին իրենց ընտանիք ընդունել և պահել որբ հարազատին: Այդ աշխատանքը բարդ և դժվար էր, քանի որ Հայաստանի բնակիչների մեջ շատ էին փախստականները կամ կոտորածներից փրկված ընտանիքների բեկորները [6, N 2472]:

Ըստ «Վերջին լուր»-ի հաղորդած տեղեկությունների՝ Ալեքսանդրապոլից բացի՝ «Նիւ Իսթը իր սեփական որբանոցները» ուներ Երևանում, որոնցում պատսպարված էր 3000 որբ, և շուրջ այդքան որբ երեխաներ էլ ընտանիքների կողմից խնամվելու էին կրկին Նպաստամատույցի օգնությամբ [6, N 2472]: Այդ բարեսիրական կառույցը որբանոցներ ուներ նաև Ղարաքիլիսայում, Էջմիածնում, Թիֆլիսում [6, N 2472]: Թերթը գրում

էր, որ Անդրկովկասում մեծ բարեգործական ծրագրեր էր իրականացնում Նպաստամատույցը. «Վանայ, Էրզրումի, Տրապիզոնի և Պիթլիսի 400000 փախստականներուն տղաքը այդ որբանոցներուն մէջ կը պատսպարուին» [6, N 2472]: Միւրիայի որբանոցներում նույնպէս այս կազմակերպության աշխատակիցների ջանքերով խնամվում էր 6775 որբ [6, N 2472]: «Ամբողջ Կեդր. Անատոլի մէջ, որ կը գտնուի Մուսթաֆա Քեմալի հսկողութեան տակ, Նիր Իսթ ունի 12 որբանոցներ, որոնք կը գտնուին իր երկսեռ գործակալներուն հսկողութեան տակ: Այս պայմաններով Նիր Իսթ կը պահէ 350 հայ որբեր Էնկիրիի, 3190՝ Կեսարիոյ, 5176՝ Խարբերդի, 813՝ Գօնիայի, 1000՝ Սամսոնի, 1368՝ Սվազի, 455՝ Մարգուանի մէջ: Տակաւին ուրիշ մէկ քանի վայրերու մէջ ալ փոքր թուով որբեր կը հոգացուին Նիր Իսթի կողմէ», - կարդում ենք պարբերականի էջերում [6, N 2472]:

Ընթերցողներին թղթակիցները տեղեկացնում էին, որ հիշյալ բարեսիրական կազմակերպությունը որբերի խնամատարությունը հանձնարարում էր տեղական մարմինների անդամներին՝ չմիջամտելով որբանոցների վարչական ու ֆինանսական գործերին. «Միայն իր սնտուկէն կը կրկնապատկէ այն գումարները, որոնք տեղական միջոցներով կը հայթայթուին որբանոցներու տնտեսութեան համար: Իր ամբողջ ըրածը ընդհանուր հսկողութիւն մըն է, և կը ձգտի որբանոցները իրապէս իրենց անունին արժանի հաստատութիւններ դարձնելու» [6, N 2472]:

«Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» օրաթերթում նույնպէս բազմաթիվ հրապարակումներ կային Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի կողմից իրագործված որբախնամ աշխատանքների մասին: Մեջբերենք հատված ուշագրավ մի հեռագրից, որը 1921 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլի որբանոցների պատասխանատուների կողմից ուղարկվել էր այդ կազմակերպության Բաթումի մասնաճյուղի վարիչին [4, N 786]: Այնտեղ գրված էր. «Ունէ գնով կարելի չէ ուտեստեղէն գտնել, 4 օրէն պիտի սպառինք» [4, N 786]: Ապրիլի 26-ին Բաթում հասած ուրիշ հեռագրում նշվում էր, թէ Ալեքսանդրապոլի որբանոցներից մեկի սաներից 170-ը «սնունդի պակասութեան պատճառով» մահացել էին [4, N 786]: Կ. Պոլսից «Գվեզըն» նավով Բաթում, ապա՝ Ալեքսանդրապոլի որբանոցներ են հասցվում պարենամթերք, սնունդ, ինչ հետևանքով փրկվում են հարյուրավոր կյանքեր [4, N 786]:

Պոլսահայ վերոհիշյալ պարբերականներն իրենց էջերում ներկայացնում էին Հայաստանի առաջին հանրապետության և հետագայում Խորհրդային Հայաստանի համապատասխան մարմինների կողմից իրականացվող որբախնամ, գաղթականների տեղավորման և նրանց խնդիրները լուծելու նպատակով կատարվող աշխատանքները: Դրանցից պարզ էր դառնում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո երկրի իշխանությունները սկզբնական շրջանում դժվարանում էին կարգավորել գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրները: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերին այդ նպատակով որոշում է համագործակցել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի հայաստանյան կառույցի հետ: Բացի այդ՝ 1920 թ. դեկտեմբերին Ամերկումի խնամքի տակ էին գտնվում 18.500 հայ որբեր, որոնք տեղաբաշխված էին 3 քաղաքում՝ Երևանում (2500 որբ), Ալեքսանդրապոլում (9000 որբ) և Կարսում (7000 որբ) [1, էջ 152]: 1921 թ. ամռան սկզբին Խորհրդային Հայաստանում տեղակայված էր ավելի քան

25.000 որբ: Ընդ որում, նրանց հիմնական մասը համախմբված էր Ալեքսանդրապոլում կամ Որբերի քաղաքում (այն օրերին այդպես էին անվանում Ալեքսանդրապոլը [1, էջ 154]): Կարևորվում էր մասնավորապես սովի պայմաններում հայ որբերի խնամատարության գործը, քանի որ երկրում գրանցվում էին կենցաղավարության դաժան դեպքեր: Այս առումով տեղին է մեջբերել հետևյալ հատվածը «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» թերթից. «Կարգ մը վայրերու մէջ կացութիւնը այնքան սարսափելի էր, որ ժողովուրդը ստիպուէր է սնանիլ մարդկային միսով, և կառավարութիւնը, վերջ դնելու համար այսպիսի փորձերու, սահմանած է շատ խիստ պատիժներ» [4, N 1083]:

1923թ. հունվարին Ամերկոմի հովանավորությունից օգտվող որբանոցների խնամակալությանն էին դեռևս հանձնված 1-17 տարեկան 21.836 որբ [1, էջ 163]: 1925թ. փետրվարին Ամերկոմի հետ կնքված համաձայնագրով՝ այլևս իրենց հսկողության տակ էին վերցնում հիշյալ որբանոցների կրթադաստիարակչական գործառույթները [3, էջ 98]:

Խորհրդային Հայաստանի Լուսժողովուրդում ստեղծվել էր որբերի հարցերով զբաղվող հատուկ հանձնաժողով, որը 1924 թ. պատրաստած տեղեկագրում հանգամանորեն վերլուծել էր երկրում գտնվող որբերի հիմնախնդիրները՝ առաջարկելով չափա-հաս որբերին ոչ այնքան արհեստներ սովորեցնել (քանի որ արհեստավորների պահանջարկ այն օրերին չկար), որքան ձգտել նրանց կապել գյուղական կյանքին՝ հնարավորություն տալով զբաղվել հողագործությամբ, անասնապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, ծխախոտագործությամբ, բրնձի և այլ մշակաբույսերի աճեցմամբ [1, էջ 170]:

1923-1926 թթ. Խորհրդային Հայաստանում աշխատանքի էր տեղավորվել 15.000 չափահաս որբեր, որոնք, պետության կողմից ստանալով որոշակի ֆինանսական աջակցություն, հաստատվել էին գյուղերում, աշխատում էին քաղաքներում գտնվող գործարաններում և արհեստանոցներում [3, էջ 100]:

«Ճակատամարտ», «Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ» և «Վերջին լուր» օրաթերթերը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից գաղթականների ու որբերի տեղավորման, ուսման, կեցության, աշխատանքով ապահովման և կենցաղային այլ հարցերի լուծման նպատակով իրականացվող ծրագրերի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի հետ համագործակցության վերաբերյալ իրենց ընթերցողներին տեղեկություն էին տալիս խորհրդահայ մամուլից արված արտասույումների միջոցով: Դրանք, բնականաբար, միակուսակցական ամբողջատիրական կառավարման համակարգով երկրին բնորոշ սուբյեկտիվ տեսանկյունից էին լուսաբանում կամ վերլուծում ցանկացած և մասնավորապես տվյալ ոլորտին առնչվող հիմնախնդիրները: Պարզ է, որ օրաթերթերի լսարանն օբյեկտիվ պատկերացում չէր կարող կազմել արևմտահայ տարագրյալներին մտահոգող էական հարցերի վերաբերյալ:

**ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ.** Հիմնվելով վերոհիշյալ պարբերականների հրապարակումների վրա՝ կարող ենք փաստել հետևյալը.

- Օրաթերթերի խմբագրակազմերի տեսակետները հայ որբերի հիմնախնդիրները լուսաբանելու առումով գրեթե չէին տարբերվում: Երեք թերթերն էլ մեծապես կարևորում էին ընդհանրապես հայոց ապագա սերնդի և մասնավորապես՝ որբ երեխաների գոյատևման, նորմալ պայմաններում նրանց ապրելու, սովորելու, աշխատանքա-

յին հմտություններ ու մասնագիտություն ձեռք բերելու ուղղությամբ ազգային-եկեղեցական մարմինների կողմից իրականացվող, ինչպես նաև հայկական ու օտար-ազգի բարեսիրական, միսիոներական կազմակերպությունների կողմից կատարվող աշխատանքներին անդրադառնալը, նկատվող թերությունների, բացթողումների մասին հանրությանը տեղեկացնելով և հասարակական կարծիք ձևավորելու միջոցով կարող ուժերը համախմբելն ու համատեղ լուծումներ գտնելը:

- Այս բոլոր պարբերականներն որբերի հիմնախնդիրները դիտարկել են բազմակողմանիորեն, այն է՝ պատկերացում են տվել թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ հատվածներում տիրող իրավիճակի և ձեռնարկվող որբախնամ ու որբափրկիչ ծրագրերի մասին: Ընդ որում, արևմտահայ հատվածում նրանց աշխատակիցներն էին ռեպորտաժներ, թղթակցություններ, լուրեր ու հոդվածներ պատրաստում գաղթակայաններից ու որբանոցներից, իսկ արևելահայ հատվածում կատարվող աշխատանքները ներկայացվում էին արևելահայ պարբերականներում տպագրված նյութերի արտատպումների միջոցով: Ի պատիվ հայության երկու հատվածներում աշխատող լրագրողների՝ նկատենք, որ նրանք բացարձակապես օբյեկտիվ էին իրենց հրապարակումներում, որոնք այսօր կարելի է իբրև սկզբնաղբյուր դիտարկել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ որբերի խնդիրների ու դրանց լուծման նպատակով իրագործված աշխատանքների վերաբերյալ համարյա ամբողջական պատկերացում կազմելու համար: Թերթերի աշխատակիցների սուբյեկտիվությունը դրսևորվել է միայն նրանց զգացմունքները թաքցնել չկարողանալու մեջ, երբ խոսել են որբանոցների մեծ մասում տիրող կենցաղային պայմաններից կամ երբ ներկայացրել են հարցազրույցներ կիսատված որբերի հետ, որոնցում նրանք, արհամարհելով քաղցն ու իրենց կիսամերկ վիճակը, խոսել են հայրենասիրության, հայրենի երկրի ապագայի և ազգային խնդիրների մասին:
- Պոլսահայ վերոնշյալ օրաթերթերը հասկանում էին, որ միայն հայոց պետականության պայմաններում էր հնարավոր աստիճանաբար հասնել որբ երեխաների խնդիրների լիակատար լուծմանը: Այդ պատճառով լրագրողները Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո առավելապես արտատպումներ էին կատարում տեղական մամուլից, իսկ հանրապետական համարվող Թուրքիայում տիրող հայահալած քաղաքականության հետևանքով և գրաքննության պայմաններում նրանք, կարելի է ասել, որ թեև այլևս չէին գրում որբերի ու նրանց խնդիրների մասին, բայց այդ հոգեհույզ թեման շարունակում էր խռովել թերթերի աշխատակիցների հոգիները, մանավանդ որ չափահաս ծնողագուրկ հայ երեխաներին թուրքական իշխանությունները գորակոչում էին բանակ [5, N 2813]՝ իրենց թշնամիների դեմ մղվող մարտերի առաջնագիծ ուղղորդելով հենց թուրքերի պատճառով անհայրենիք ու անտուն մնացած հայ որբացած տղաներին: Բացի այդ՝ որբերի մեծամասնությունը թուրքացվում կամ քրդացվում էր, ինչին զուգահեռ՝ նաև բազմաթիվ հայ որբ երեխաներ այդ շրջանում դուրս էին հանվում երկրից, որ այլևս երբեք չկարողանային վերադառնալ իրենց պատմական հայրենի եզերք՝ Արևմտյան Հայաստան և Օսմանյան կայսրության նախկինում հայաշատ բնակավայրերը:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Ավետիսյան Ս. Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում (1918-1930թթ.): Երևան: Պատմության ինստիտուտի հրատ., 2009: 229 էջ:
2. Հայոց պատմություն: Հ. 4, գ. 1: Երևան: Չանգակ հրատ.: 2010: 799 էջ:
3. Մելիքսեյան Հ. Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան: Երևան: ԵՀ հրատ., 1975, 296 էջ:
4. Ժողովուրդի ձայնը. Ժամանակ: Կ.Պոլիս: 1921, NN 760, 786, 1922, N 1069:
5. Ճակատամարտ: Կ.Պոլիս: 1922, NN 963, 980, 1001, 2813:
6. Վերջին լուր: Կ.Պոլիս: 1922, NN 2420, 2438, 247:

References

1. Avetisyan S. The activity of the American committee for Relief in the Near east in Armenia (1918-1930) [*Merdzavor Arevelqi Amerikyan npastamatuyc komitei gorts' uneuty' uny Hayastanum 1918-1930 thth.*], Yerevan, Publishing House of the Institute of History, 2009, 229 p. (in Armenian)
2. *Armenian history* [Hayoc patmuth'yun], v.4, b.1, Yerevan, Zangak-97 Publishing House, 799 p. (in Armenian)
3. Meliksetyan H. Forcible emigration of Western Armenians and repatriation of Diaspora Armenians to Soviet Armenia [*Arevmtahayeri brnagaxth'y ye'v sph'yurqahayeri hayrenadardz'uth'yuny Sovetakan Hayastan*], Yerevan, Publishing House of Yerevan State University, 1975, 296 p. (in Armenian)
4. "Zhoghovurdi dzayny: Zhamanak" [*«Zhoghovurdi dzayny: Zhamanak»*], Constantinople, 1921, NN 760, 786, 1922, N 1069. (in Armenian)
5. "Chakatamart" [*«Chakatamart»*], Constantinople, 1922, NN 963, 980, 1001, 2813. (in Armenian)
6. "Verjin lur" [*«Verjin lur»*], Constantinople, 1922, NN 2420, 2438, 2472. (in Armenian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 04.08.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 02.09.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27. 11. 2023

**Տեղեկություններ հեղինակի մասին**

**Մարիամ Վռամի ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ՝** բան. գիտ. թեկնածու, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ պարբերական մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,  
Էլ. հասցե՝ mariamhovsepian@mail.ru    <https://orcid.org/0009-0005-9696-4246>

**Mariam Vram HOVSEPYAN:** PhD in Philology, Senior researcher of the Institute of History of the NAS, Yerevan, RA,  
e-mail: mariamhovsepian@mail.ru    <https://orcid.org/0009-0005-9696-4246>

**Мариам Врaмoвнa OВCEПЯН:** кандидат филол. наук, ст.научный сотрудник Института истории НАН, Ереван, РА,  
эл. адрес: mariamhovsepian@mail.ru    <https://orcid.org/0009-0005-9696-4246>